

УДК 342.7



Боняк В.О.

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

DOI: 10.31733/2078-3566-2018-5-18-22

ТЕРМІНОЛОГІЧНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ КАТЕГОРІЙ, ЩО ВІДОБРАЖАЄ МОЖЛИВОСТІ ЛЮДИНИ, НЕОБХІДНІ ДЛЯ ЇЇ ІСНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ

Здійснено спробу подолати термінологічну невизначеність категорій, що відображає можливість людини, необхідні для її існування та розвитку в конкретно історичних умовах. Доведено, що терміни «права людини» (людські права), «основні права людини», «конституційні права», «основоположні права людини», «засадничі людські права» відмінні за своїм обсягом, а однойменні терміни несуть у собі різне смислове навантаження.

Ключові слова: права людини (людські права), основні права людини, конституційні права, основоположні права людини, засадничі людські права.

Постановка проблеми. У сучасній правничій науці вживаються різні терміни для словесного позначення категорій, що відображає таке явище правової дійсності як можливості людини, необхідні для її існування та розвитку в конкретно історичних умовах: права людини (людські права), права особистості, основні права людини, конституційні права, основоположні права людини, засадничі людські права. Таку ситуацію в теорії прав людини, що характеризується термінологічною багатоманітністю, можна оцінити як проблемну в плані коректності вживаних словосполучень залежно від смислового контексту.

С. Головатий з цього приводу зауважує, що застосування неадекватної юридичної термінології в царині людських прав спричиняє викривлення розуміння їх сутності: тоді як в усіх міжнародних документах і в офіційному виданні тексту Європейської Конвенції з людських прав українською мовою йдеться про фундаментальні свободи (тобто засадничі або основоположні), вітчизняні вчені досить часто ототожнюють їх з основними правами і свободами. Така термінологічна «неохайність», вважає вчений, спотворює як філософську сутність явища людських прав, так і їх посутній зміст як юридичної категорії [1, с. 619].

Не сприяє вирішенню цієї проблеми і висловлена в науковій літературі С. Алексєєвим думка про доцільність іменувати правами людини лише ті з них, що належать до прав першого покоління, а всі інші називати по-іншому – «права громадянина певної держави» [2, с. 622].

Тому усвідомлена недостатність наявних теоретичних знань вимагає з'ясування смислового навантаження кожного з вищезгаданих термінів як словесних символів категорій, що відображає досліджуваний правовий феномен.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Огляд літератури за темою дослідження свідчить про те, що у сучасній правничій науці значна увага приділена таким проблемним питанням, пов'язаним із правами людини, як змістовне наповнення цієї категорії, покоління прав людини та їх видова диференціація, механізм забезпечення прав людини та ін.

Водночас питання термінології досліджувалося науковцями фрагментарно, в межах розгляду інших питань. Підтвердженням цьому може слугувати праця С. Головатого «Про людські права» [1], в назві якої чи не вперше вживано такі модернові для вітчизняної юридичної науки словосполучення, як «людські права» та «засадничі права людини». Така ситуація зумовлює необхідність висвітлення задекларованого питання як самостійного.

Метою цієї роботи є спроба автора подолати термінологічну невизначеність категорії, що відображає можливості людини, необхідні для її існування та розвитку в конкретних історичних умовах.

Досягнення визначеної дослідницької мети зумовило необхідність використання історичного та логіко-семантичного методів пізнання.

Насамперед, необхідно акцентувати увагу на тому, що в методологічному плані важливе значення має розмежування категорії «права людини» в об'єктивному і суб'єктивному значеннях. У правничій науці це терміно-поняття в об'єктивному значенні розглядається як інститут міжнародного права, що являє собою сукупність юридичних норм, визнаних світовою спільнотою та закріплених у міжнародних актах з прав людини.

У суб'єктивному значенні терміно-поняття «права людини» означає певні можливості, необхідні для її існування та розвитку в конкретно історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей [3, с. 9].

У межах цього дослідження феномен можливостей людини, що необхідні для її існування та розвитку, та словесний символ цього поняття – «права людини» будуть розглядатися нами саме в суб'єктивному значенні.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі обґрунтовано наголошується на тому, що вперше на рівні окремо взятої держави термін «права людини і громадянина» був офіційно вживаний у Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

На міжнародному офіційному рівні словосполучення «права людини» було використано в Загальній декларації прав людини 1948 р. і набуло широкого вжитку як у правовій доктрині, так і державно-правовій ідеології, свідченням чого є відповідні правові акти (міжнародні, регіональні та внутрішньодержавні) і, передусім, конституція.

Зауважимо, що в тексті Конституції СРСР (1977 р.) словосполучення «права людини» було вживано законодавцем лише у 29-й статті, яка визначала засади відносин СРСР з іншими державами, що мають будуватися на основі додержання принципів суверенної рівності; взаємного відмовлення від застосування сили або погрози силою; непорушності кордонів; територіальної цілісності держав; мирного врегулювання спорів; невтручання у внутрішні справи; поважання прав людини і основних свобод... [4].

Текст Конституції УРСР (1978 р.) взагалі не містив посилань на вищезгаданий термін. Натомість суб'єктом законотворчості було використано відмінні від нього терміни, а саме: «права громадянина», «особисті права», «права особи» [5]. Ймовірно причиною цьому була заснована на марксистському вченні державно-правова ідеологія, яка не визнавала природного походження прав людини, а постулювала ідею надання та гарантування громадянину таких прав державою.

Таким чином, зусилля влади були переважно спрямовані на забезпечення прав саме громадян держави. Підтвердженням цьому на рівні радянської правової доктрини є досить відома широкому науковому загалу праця М. Матузова «Личность. Права. Демократия» [6]. Зміст цієї праці свідчить про панування в радянському правознавстві позитивістських поглядів, на протигагу вченню про природні права людини у західній правничій науці.

У вищезгаданій праці вчений використовує такі терміни як словесний символ досліджуваного нами поняття: «права громадян», «права особистості», «суб'єктивні права та свободи громадян».

У державах «соціалістичного табору» (державих другого світу), так само як і в Радянському Союзі, панівна концепція прав людини базувалась на марксистських поглядах стосовно людської природи і природи суспільства. Як стверджує С. Головатий, марксизм невідступно стоїть на тому, що ідея «автономної особи» – це міф. У рамках марксистської ідеології не існує жодної прив'язки до ідеї про «людську природу». Натомість у ній людина розглядається як соціальна чи «суспільна» істота, індивідуальні риси якої формуються соціальними, економічними та історичними умовами того суспільства, до якого така людина належить. За такого розуміння не існує «природних прав», що передують «громадянському суспільству», себто політичній організації (самій державі), чи є незалежними від «громадянського суспільства» (держави). Марксизм учить: це саме держава «наділяє» правами своїх громадян [1, с. 301].

У новітній історії України першим сміливим кроком на шляху офіційного утвердження прав людини стала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., у тексті преамбули якої депутатами тоді ще Верховної Ради Української Радян-

ської Соціалістичної Республіки було використано словосполучення «права людини» [7]. Однак широко вживаним цей термін став лише після укладення Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [8] та ухвалення у 1996 р. Конституції України [9]. В Основному Законі нашої держави словосполучення «права людини» використано в різних за своїм змістом нормативно-правових приписах, закріплених переважно у Розділах I та II «Загальні засади» та «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» відповідно. Саме після прийняття цього юридичного документа у вітчизняній правничій науці широко вживаним став термін «права людини», свідченням чого є численні праці вітчизняних правників у цій царині [10–15].

Починаючи з 1997 р. зміст терміно-поняття «права людини» був суттєво збагачений шляхом уживання в тексті Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року» словосполучення «права і основні свободи людини», що з необхідністю не могло не позначитись і на вітчизняній правовій доктрині. Особливо наочно ця тенденція простежується у роботах завідувача Львівської лабораторії прав людини і громадянина Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України П. Рабіновича. Предметним підтвердженням цьому є навчальний посібник «Основи загальної теорії права та держави», в якому, з-поміж інших питань, автор розкриває зміст поняття «основні права людини» [3, с. 13].

Під впливом обґрунтованої критики з боку провідних вітчизняних фахівців у галузі права, Міністерством юстиції України у 2006 р. було здійснено офіційний переклад вищезгаданого тексту міжнародного акта з прав людини, що максимально наблизив його до оригіналу як за змістом, так і за духом. У назві цього документа замість терміна «основні права людини» було використано словосполучення «основоположні права людини».

С. Головатий з цього приводу зауважує: «Заміна слова «основні» на «основоположні» у назві Конвенції» засвідчила, що *fundamental freedoms* (англ.) та *libertes fondamentales* (фр.) через українське «основоположні свободи» позначає одне із засадничих юридичних понять, що треба розуміти як свободи, що становлять основу (фундамент, підвалини, базу, підґрунтя), тобто є основотвірними, розвиваються в інші права і свободи і за самою своєю природою не є вичерпними» [1, с. 641].

Правник також зазначає ще один доволі важливий, на нашу думку, аспект цього питання, що має принципове значення: «Якісна характеристика людських прав, що передається за допомогою терміна «основоположні» або «засадничі», стосується всієї юридичної категорії людських прав як цілісної – без поділу на два види (окремо – «права» і окремо – «свободи»), тобто, коли йдеться про «засадничі права людини», то під цим слід розуміти «засадничі свободи» включно» [1, с. 641-642].

На жаль, адекватний за своїм змістом і духом переклад назви та тексту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у плані використання відповідної термінології сприйнятий лише окремими науковцями. Про це свідчать 10-те видання вищезгаданої праці П. Рабіновича «Основи загальної теорії права та держави» [16], в якій замість терміна «основні права людини» автор послуговувався словосполученням «основоположні права людини», та підручник «Загальна теорія права» за редакцією М. Козюбри, в якому «права людини» інтерпретуються як «основоположні, визначальні для її життєдіяльності права, що їх часто називають фундаментальними» [16, с. 51].

Таким чином, характерною тенденцією для вітчизняної правничої науки та законотворчості є не лише еволюціонування поглядів на феномен можливостей людини, необхідних для її існування та розвитку, але й зміна термінології, що використовується для словесного позначення відповідного поняття.

У науковій літературі обґрунтовано наголошується на тому, що словесний символ будь-якого поняття (тобто термін) співвідноситься з його обсягом, як множиною елементів, що мисляться у цьому понятті. Зважаючи на зазначене теоретичне положення, яке до того ж має методологічне значення, з'ясуємо обсяг вищезгаданих терміно-понять.

З-поміж загально-теоретичних категорій, які складають предмет розгляду, найбільш широким за своїм обсягом є концепт прав людини. Підтвердженням цьому є такі судження про однойменне явище правової дійсності:

1) «Поняття прав людини в літературі (зарубіжній і вітчизняній) визначається по-різному: як можливості, необхідні для існування і розвитку людини в певних історичних

умовах; як вимоги людини, адресовані державі й суспільству; як певні блага, потреби та інтереси людини тощо» [16, с. 50];

2) «Права людини – це визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домогатися особа від держави і суспільства, в яких вона живе, та забезпечення яких реальне в умовах досягнутого людством прогресу» [16, с. 50].

Аналіз цих теоретичних положень свідчить про багатоаспектність феномена прав людини, що відображається у такій множині елементів, що складають обсяг однойменного поняття: 1) можливості, необхідні для існування й розвитку людини в конкретно-історичних умовах; 2) визнані світовим співтовариством певні блага, потреби та інтереси людини; 3) вимоги, адресовані суспільству й державі.

Обсяг категорії «основні права людини» вчені, як правило, обмежують конституційними правами. Як зауважує О. Лукашова, розуміння під «основними» фундаментальними правами конституційних прав отримало достатньо широке розповсюдження у середині XIX ст. У спеціальній літературі стало звичним розглядати конституційні права як основні. Це знайшло вираження у Веймарській конституції, було сприйнято Основним Законом ФРН, а згодом – низкою нових європейських конституцій. Яке б позначення не вибиралось, мова, по суті, завжди йде про ті права, що є фундаментальними для забезпечення правового статусу людини й громадянина і які тому отримують гарантії в основних законах держав [17, с.134].

Такий підхід поділяє і С. Бобровник, яка за способом закріплення (критерій для класифікації) права людини диференціює на конституційні та галузеві. Як синонім до терміна «конституційні», правник уживає слово «основні», і характеризує цей різновид як такі, що встановлені та гарантовані Основним Законом держави і мають фундаментальний характер [18, с. 99].

Таким чином, для сучасної правничої науки наявною є тенденція до ототожнення понять «основні права людини» та «конституційні права», а також використання однойменних термінів як синонімів.

С. Головатий, полемізуючи з авторами твердження про те, що такі поняття, як «конституційні», «основні», «фундаментальні» (у стосунку до людських прав) буцімто є синонімами [1, с. 619], зазначив: «Така теза не має під собою наукового підґрунтя, бо національний перелік прав і свобод особи, проголошених на конституційному рівні і в конституціях різних держав (де він неоднаковий і різниться від країни до країни), фактично збігається з переліком прав і свобод, що визначаються в різних інструментах міжнародного права як засадничі. Утім, не всі із цих прав і свобод набули якості «загальноновизнаних універсальних стандартів» – адже вся множинність людських прав міститься в актах міжнародного права різного рівня, як то: універсальних (на рівні ООН), регіональних (європейських, американських, африканських та ін.), субрегіональних (Європейського Союзу, СНД, Латинської Америки тощо). І тому не всі права, передбачені актами міжнародного права, виконують роль «загальноновизнаних універсальних стандартів» [1, с. 624–625].

Аналіз вищенаведених суджень С. Головатого про співвідношення понять «конституційні», «основні», «фундаментальні» стосовно до людських прав дає підстави для таких важливих висновків, що мають методологічне значення в плані з'ясування обсягу поняття «основоположні (фундаментальні) права людини»:

1. Обсяг поняття «конституційні права» відмінний від категорії «основоположні права людини» та є різним залежно від тексту Основного Закону конкретної держави, на рівні якого визнаються не лише універсальні, але й регіональні та субрегіональні стандарти прав людини.

2. Обсяг поняття «основоположні (фундаментальні) права людини» охоплює собою лише ті універсальні міжнародні стандарти прав людини, що визнані на рівні ООН та знайшли своє закріплення в Кодексі прав людини (без урахування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що є регіональним міжнародним актом, дія якого поширюється на держави, які визнають юрисдикцію Ради Європи).

Висновки. 1. Термін «права людини» (людські права) у вітчизняній правовій доктрині має вживатися для словесного позначення поняття, що відображає усі можливості людини, закріплені в універсальних, регіональних та субрегіональних міжнародних договорах.

2. Термін «конституційні права» має використовуватися як словесний символ поняття, що відображає не лише можливості людини, закріплені в універсальних, регіональних та субрегіональних міжнародних договорах, але й ті права, що гарантує фізичній

особі конкретна держава. Саме цим пояснюється широковживаний у чинному національному законодавстві та вітчизняній правовій доктрині термін «конституційні права і свободи людини і громадянина».

3. Термін «основоположні (фундаментальні, засадничі) права людини» має вживатися для словесного позначення поняття, що відображає можливості людини, закріплені в універсальних міжнародних договорах, визнаних на рівні ООН.

Бібліографічні посилання

1. Головатий С. Про людські права: лекції. Київ: Дух і літера, 2016. і-xxiv, 760 с.
2. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 712 с.
3. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 5-те, зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
4. Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.77. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/n0001400-77>
5. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>
6. Матузов Н.И. Личность, права, демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. 290 с.
7. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
8. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 18. Ст. 133.
9. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ: Ін Юре, 1997. 52 с.
10. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посіб. Харків: Факт, 2001. 437с.
11. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 336.
12. Гуренко М.М. Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці: монографія. Київ, 2000. 167 с.,
13. Малишко М.І. Права людини та їх захист / Укр. наукова асоціація; Міжрегіональна Академія управління персоналом. К., 2000. 48 с.
14. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Кофмача. К., 2002. 222 арк.
15. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 10-те, доп. Львів: Край, 2008. 224 с.
16. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
17. Права человека: учебник для вузов /под ред. Е.А. Лукашевой. Москва: Норма-Инфра М, 1999. 573 с.
18. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 668 с.

Надійшла до редакції 29.11.2018

SUMMARY

Bonyak V.O. The terminological uncertainty of a category that reflects human capabilities essential for his/her existence and development. The study attempts to overcome the terminological uncertainty of the category, reflecting the human capabilities necessary for his/her existence and development in a specific historical context. The author has proved that the terms "rights of the man" (human rights), "basic human rights", "constitutional rights", "fundamental human rights", are different in scope, and the terms of the same name bear a different semantic load.

The author has proved that the term "human rights" (human rights) in the domestic legal doctrine should be used for the verbal designation of the concept, which reflects all human possibilities, enshrined in universal, regional and subregional international treaties.

The term "constitutional rights" should be used as a verbal symbol of the concept, which reflects not only the rights of the person, enshrined in universal, regional and subregional international treaties, but also the rights guaranteed by the individual to a particular state. This explains the widespread use of the term "constitutional rights and freedoms of the man and the citizen" in current national legislation and domestic legal doctrine.

The term "fundamental (basic) human rights" should be used for the verbal designation of the concept that reflects human capabilities embodied in universal international treaties recognized at the UN level.

Keywords: *rights of the man (human rights), fundamental rights, constitutional rights, basic human rights, fundamental human rights.*